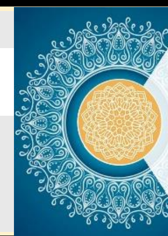
DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.7714639 Pages: 754-760

WOMEN IN SUSTAINABLE DEVELOPMENT: SCIENCE AND QUALITY EDUCATION

3RD INTERNATIONAL CONFERENCE

Шарқ қўлёзма манбаларини асрашга оид мулоҳазалар

Одилжон Қориев
Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси
Шарқшунослик институти,
катта илмий ходим, тарих фанлари номзоди

Калит сўзлар: Мониторинг, илмий мерос, қўлёзма манба, асл матн, факсимил нусха.

Аннотация: Мақолада шарқ қўлёзма манбаларини сақлаш тизимидаги янгиликлар баён этилган. ЎзР ФА тизимида қўлёзма манбаларни йиғиш, асраш ва илмий муомалага киритишга ихтисослашган илмий муассасалар Шарқшунослик институти, Қўлёзмалар институти каби илмий даргоҳларда олиб борилаётган сўнги тадқиқотлар ҳақидадир.

Reflections on the preservation of Oriental handwritten sources

Key words: Monitoring, scientific heritage, handwritten source, original text, facsimile copy.

Abstract: The article describes innovations in the system of preservation of oriental handwritten sources. In the system of the FA of the Republic of Uzbekistan, scientific institutions specializing in the collection, preservation and introduction into scientific circulation of manuscript sources belong to the latest research conducted in scientific centers, such as the Institute of Oriental Studies, the Institute of Manuscripts.

Размышления о сохранности восточных рукописных источников

Ключевые слова: Мониторинг, научное наследие, рукописный источник, оригинальный текст, факсимильная копия.

Аннотация: В статье описываются нововведения в системе сохранности восточных рукописных источников. В системе ФА Республики Узбекистан научные учреждения, специализирующиеся на сборе, сохранении и введении в научный оборот рукописных источников, относятся к новейшим исследованиям, проводимым в научных центрах, таких как Институт востоковедения, Институт рукописей.

Мамлакатимиздаги энг катта моддий ва маънавий бойликларимиздан бири аждодларимиздан қолган илм фаннинг турли соҳаларига оид қўлёзмлардир. Асрлар давомида яратилган бу бойликнинг ҳажми бўйича Ўзбекистон Республикаси дунёда етакчи ўринлардан бирида туради. Бу борада ЎзР ФА тизимида қўлёзма манбаларни йиғиш, асраш ва илмий муомалага киритишга ихтисослашган илмий муассасалар Шарқшунослик институти, Қўлёзмалар институти алоҳида ўрин тутган. Зеро мазкур илмий даргоҳларда мамлактимиздаги мавжуд қўлёзма манбаларнинг аксарият қисми сақланган. Шу билан бир қаторда Ўзбекистон миллий университети, Тошкент Давлат Шарқшунослик Университети каби олийгоҳларда, вилоятлардаги етакчи олийгоҳлар кутубхоналарида, тарихий музейлар қошидаги хазиналарда ҳам шарқ қўлёзмлари сақланиб келади. Мутахассисларниг фикрича бугунги кунда мамлактимизда жами 45минг жилдга яқин шарқ тилларидаги қўлёзмалар рўйхатга олинган муассасаларда сақланади. Бу сонга шахсий коллекцияларда сақланадиган қўлёзмалар киритилмаган. Чунки мамлакатимиз фуқаролари қўлларида сақланаётган қўлёзмаларнинг сони ҳақида статистик маълумотлар йўқ. Айрим норасмий маълумотларга қараганда мамлактимизнинг турли вилоятларида истиқомат қилувчи фуқароларимиз орасида 2-5 минг қўлёзма нусхаларни жамлаган колекциялар бор. Бироқ бундай жамғарамалар соҳибларининг аниқ сони ҳам маълум эмас. Шуларни ҳисобга олган ҳолда мамлактимиз ҳудудида сақланаётган қўлёзмаларнинг умумий сони 50-55 минг жилд атрофида деб тахмин қилишга асос бор. ЎзР ФА Шарқшунослик институи мутахассислари томонида 2020 йилда Республика бўйича мавжуд қўлёзмаларнинг адади ва уларниг ҳолати бўйича мониторинг ўтказилди. Мониторинг натижасида аниқланган маълумотлар бўйича мамлакатимиз ҳудудида жами юқоридаги фаразимизга яқин келмоқда. Мониторинг натижалари асосидаги маълумотларга қараганда мамлакатимиз ҳудудида сақланаётган қўлёзмаларнинг сони 42872 жилдни ташкил қилмоқда.[1] Мазкур мониторинг натижалари бўйича тайёрланган ҳужжатда манбаларни ҳолати, улар сақланаётган шароитлар, қўлёзма манбаларни авайлаб асраш, зарур ҳолатларда реставрация қили бўйича илмий асосланган хулоса таклиф ва тавсиялар тайёрланиб тегишли ташкилотларга тақдим қилинган.

Мазкур маърузада келтирилган қўлёзмаларнинг умумий сонига мамлактимизда кейинги йилларда фаолият олиб бораётган Ўзбекистон Ислом цивилизацияси маркази томонидан аҳолидан сотиб олинаётган қўлёзмалар сони ҳамда аҳоли орасида хусусий жамғармаларда сақланаётган қўлёзмалар сони киритилмаган.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида хусусий колекциялар сақланаётган қўлёзмалар ҳақидаги айрим маълумотлар проф. А. Мўминовнинг “Государственные и частные собрания арабографичных рукописей в Узбекистане” номли мақоласида келтирилган[2].

---

[1] С. Ғуломов. “Араб алифбосида битилган қўлёзма асарлар ва тарихий ҳужжатлар сақланишини мониторинг мақсадида 2018-2019 йилларда Ўзбекистон Республикаси бўйича амалга оширилган экспедициялар натижалари: янги рақамлар ва баъзи муаммолар”. 2021 йил 16-19 ноябрь куни Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти, Австрия фанлар академияси Эроншунослик институти, Британия Форсийшунослик институти ҳамда Голландиянинг Лейден университетлари билан ҳамкорликда “Марказий Осиё Шарқ қўлёзма маданияти: қўлёзмалар маданий мерос ва тарихий манба” номи остида ўтказилган ҳалқаро илмий анжуманда қилинган маъруза.

[2] А.К. Муминов. Государственные и частные собрания арабографичных рукописей в Узбекистане. / “Ўзбекистондаги қўлёзма фондлари. Муҳофаза қилиш, каталоглаштириш ва мутахассисларни малакасини ошириш” мавзусидаги 2019 йилда Самарқандда бўлиб ўтган халқаро анжуман мақолалари тўплами. Истанбул. 2020.-Б9-37.

Тўғри мазкур мақола эълон қилинганига анча вақт бўлди. Шу боисдан унда келтирилган маълумотлар ҳам бугунги кунга келиб эскириб қолган.

Бизнинг шахсий кузатишларимиз ва аҳолидан олинган оғзаки маълумотлар хусусий коллекцияларда сақланаётган қўлёзмаларнинг сони мақолада келтирилган рақамлардан анча кўп эканлигидан дарак беради. Аммо хусусий колекциялар эгалари ўз қўл остидаги қўлёзмалар ҳақида маълумот беришга рағбат билдирмайдилар. Кўпинча қўлёзма эгалари бу нарсани давлат органлари томонидан уларнинг хусусий мулки бўлган бу қўлёзмаларни мажбуран олиб қўйилишидан хавотир билан изоҳлайдилар.

Бизнинг ушбу мақолада кўзлаган мақсадимиз асрлар давомида аждодларимиз томонидан яратилган бу улкан бойликни авайлаб асраш, келажак авлодга муносиб ҳолда етказиш билан бир қаторда, бу бебаҳо бойликдан замондошларимизни бевосита бугун баҳраманд қилиш йўллари ҳақидаги мулоҳазаримиз билан ўртоқлашиш.

Кейинги йилларда мамлакатимизда шарқ қўлёзма манбаларига бўлган муносабати давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Мазкур масалада қабул қилинган қарор ва фармонлар қадимий меросимизнинг бугуни куни ва келажагини муносиб таъминлаш ва улардан имкон даражасида тўлақонли фойдаланишга йўналтирилган.

Бугунги кунда жаҳон тажрибасида ҳам, мамлактимиздаги қўлёзма хазиналарида ҳам қўлёзма манбаларни авайлаб асрашга катта эътибор қаратилмоқда. Уларни келажак авлодга бешикаст етказиш, узоқ муддат яхши ҳолатда сақлаш бўйича кўплаб замонавий услублар, жиҳозлар ва имкониятлар яратилмоқда. Энг илғор технологиялар асосида бунёд этилиб фойдаланишга топширлаётган бино ва иншоотлар, қўлёзмларни сақлаш учун фойдаланилаётган жиҳозлар барчаси қўлёзмаларни замон талаби асосида асрашга мўлжалланган.

Қўлёзма манбаларни сканер жиҳози ёрдамида электрон нусхаларини тайёрлаш қўлёзмалар умрини узайтиришнинг янги услубларидан биридир. Натижада энди асарнинг бевосита қўлёзма нусхаси билан эмас унинг электрон нусхаси билан ишлаш имконияти яратилмоқда. Бу ўз навбатида қўлёзмларни тадқиқотчининг қўлига беришга ҳожат қолдирмаяпти.

Бизнинг назаримизда қўлёзма манбаларни авайлаб асрашнинг яна бир самарали йўли бор. У ҳам бўлса уларни нашр қилиш ишларини жадаллаштириш.

Кейинги йилларда мамлакатимиз раҳбарияти ташаббуси билан қўлёзма манбаларни нашр қилиш ва халқимизга етказиш бўйича амалга оширилаётган ишлар доирасида ЎзР ФА шарқшунослик институтида яхши бир анъана шаклланди. Бу ҳам бўлса шарқ тилларидаги қўлёзма манбаларни нашрга тайёрлашда асарнинг илмий –изоҳли таржимаси билан бир қаторда унинг асл тилдаги матнини ҳам биргаликда нашр қилиш анъанасидир. ЎзР ФА Шарқшунослик институтида 2015 йилдан бошлаб шу кунгача Мовароуннаҳрдан етишиб чиққан ислом илмларининг турли йўналишлари намояндалари қаламига мансуб бўлган ўттизга яқин қўлёзма манбаларнинг илмий изоҳли таржималари асл матнлари билан нашр қилинди.

Бу дегани ўрта асрларда яшаб ижод этган турли муаллифлар асарларининг асл тилдаги матнлари нашр қилинди. Мазкур нашрлар воситасида бир нечта мақсадга эришилди. Биринчидан ўрта асрларга оид манбалар билан ишлаш зарурати бор, лекин шарқ тилларидан бехабар бўлган мутахассислар учун бу манбалардан фойдаланиш имконияти яратилди. Иккинчидан шарқ тилларидан хабардор бўлса ҳам, қўлёзмалар билан ишлаш малакаси бўлмаган мутахассисларга асарнинг асл тилидаги замонавий

нашрлари тайёрланди. Энди бу мутахассислар манбанинг асл матни билан ишлай олиш имкониятига эга бўлдилар. Демакки бевосита қўлёзмалар билан ишлашга зарурат қолмади. Бу эса ўз навбатида қўлёзмаларни авайлаб асрашга қўшимча шароит яратди. Масаланинг учинчи, яна бир муҳим томони бор. Гап шундаки аждодларимиз илмий меросига оид асарларни нашрга тайёрлаш жараёнида қатор алломаларимиз қаламига мансуб бўлган асарлар қўлёзмалари мамлакатимиз қўлёзмалар хазиналарида мавжуд бўлмаган ҳолатларга дуч келдик. Натижада бу асарлар қўлёзмаларини хорижий мамлакатлар фондларидан келтиришга ёки уларнинг турли мамлакатларда амалга оширилган нашрларига имкон бўлган пайтда танқидий ёндошиб замонавий нашрларини тайёрлаб нашр қилиш йўлидан бордик. Бу билан мамлакатимиз фондларида мавжуд бўлмаган асарлар матнларини мутахассислар эътиборига тақдим қилишга муяссар бўлдик. Шарқ қўлёзма манбаларини мутахассислар қўлига етказишнинг камида тўртта йўли бор. Биринчиси қўлёзма матнини факсимил нашрини амалга ошириш. Амалиётда бу нашр услубига кўпинча асарнинг қўлёзмаси ягона нусхада бўлган ҳолатда мурожаат қилинади[3]. Иккинчиси қўлёзма манба матни факсимил нусхасини асарнинг ўзбек тилига илмий-изоҳли таржимаси билан нашр қилиш. Бунда нашр муқаддимаси ва илмий мақоласи ўзбек тилида тайёрланади[4].

Учинчиси қўлёзма манбани шарқ тилидан ўзбек тилига илмий изоҳли таржимасини асарнинг асл матни билан биргаликда нашр қилиш[5]. Қўлёзма манба нашрини сатрма – сатр таржима услубида ҳам амалга оширилиши мумкин[6]. Бизнинг назаримизда бу услубдаги таржима сатрлар аро бўлгани учун асарнинг асл матнидан алоҳида фойдаланиш учун бироз ноқулайлик туғдиради.

Тўртинчиси қўлёзма манбанинг қиёсий танқидий матнини яратиш йўли билан нашр қилиш. Бу услуб анча мураккаб услуб ҳисобланади. Чунки бу услубга қўлёзма манбанинг мукаммал ишончли матни мавжуд бўлмаган ҳолда мурожаат қилинади. Сабаби бу ҳолда мутахассисларга муайян асарнинг нуқсонли, айрим ҳолларда матн редакциясига жиддий талофат етган нусхалари устида ишлашга ва имкон даражасида асарнинг тўғри матнини тиклашга тўғри келади[7]. Бундай нашрни амалга оширганда албатта қўлёзма манбанинг икки ва ундан ортиқ нусхалари билан ишланади. Шунга қарамай бизнинг назаримизда қиёсий танқидий матн тайёрлашда таянч нусха этиб танлаб олинган нусха матнини илова

---

[3] Масалан, Нажмуддин Абу Ҳафс ан-Насафийнинг “Матлаъ ан-Нужум ва Мажмаъ ал-Улум” асарининг ЎзР ФА ШИ фондида топилган ягона нусхасини факсимил нашрини тайёрлаш йўли билан илмий муомалага киритилган. Қаранг:Нажм ад-дин Абу Ҳафс Умар б.Муҳаммад б. Аҳмад ан-Насафий. Матлаъ ан-Нужум ма мажмаъ ал-улум. Нашрга тайёрлаш, кириш ва кўрсаткичлар С. Муҳамадаминовники. “Тошкент ислом университети” нашриёт матбаа бирлашмаси, 2015.-896б.; Абу Жаъфар ал-Уструшаний. Кифоят аш-Шаъбий. Нашрга тайёрловчи ва изоҳлар муаллифлари сиёсий фанлар доктори, профессор Зоҳидулло Мунавваров ва тарих фанлари номзоди Муслим Атаев.-Тошкент. “Fan ziyosi”. 2021. 576 б.

[4] Хожа Самандар Термизий. Дастур ал-мулук. Форс тилидан таржима, сўз боши ва изоҳлар муаллифи тарих фанлари доктори Маҳмуд Ҳасаний. Тошкент. “Наврўз” нашриёти. 2017. 428 б.

[5] Бурҳонуддин ал-Марғиноний. Мухторот ан-Навозил. I-жилд. Таржимон ва нашрга тайёрловчила: О.Қориев, Ҳ. Аминов, М. Исмоилов, Б. Абдуллаев, Ў. Палванов. ЎзР ФА “Фан” нашриёти давлат корхонаси. 2019. 608 б.; Бурҳонуддин ал-Марғиноний. Ат-Тажнис ва-л-Мазид. I-жилд. Араб тилидан ўзбек тилига илмий-изоҳли таржима. Таржима муаллифлари: О.Қориев, Ҳ. Аминов, М. Исмоилов, Б. Тожибоев. “Очун” нашриёти.Тошкент- 2021. 615 б.

[6] Бурҳонуддин ал-Марғиноний. Ҳидоя. Шарҳ бидоятил мубтади. I-жилд. Ўзбекча изоҳли-академик таржима. Таржима ва изоҳлар муаллифлари: Аъзамхон Қамбаров, Акмалжон Икромжонов, Илҳомжон Бекмирзаев. “Hilol nashr” нашриёти. Тошкент. 2020. 704б.

[7] Бурҳонуддин ал-Марғиноний. Ал-Мажмуъ ал-Усмоний. Таржимон ва қиёсий-танқидий матнни нашрга тайёрловчилар: О.Қориев, Ҳ. Аминов. “Мовароуннахр” нашриёти. Тошкент. 2014. 230б.

қилган ҳолда нашр қилиш мақсадга мувофиқ. Чунки шу йўл билан бир қўлёзма манбанинг асл матни нашр қилинишига эришилади.

Бешинчиси шарқ тилларидаги қўлёзма манбаларни асл тилидаги матнини нашр қилиш. Шарқ тилидаги қўлёзма манбаларнинг бу хилдаги нашри амалиёти мамлакатимизда эндигина шаклланиб бормоқда. Бу нашрларни амалга ошириш учун асар мавзусидан яхши хабардор бўлиш ва шарқ тилини яхши билиш талаб этилади.[8] Бундай матнларнинг факсимил нашрини амалга оишириш услуби намуналари ҳам бор[9].
Мазкур ҳаракатларнинг барчаси бизнинг назаримизда пировардида қўлёзма манбаларни авайлаб асрашга муҳим ҳисса қўшиши билан аҳамиятли.

Қўлёзма манбаларни асрашга хизмат қиладиган бу фаолиятнинг ўзига яраша муаммолари ҳам бор. Бу биринчи навбатда қўлёзма манбалар билан яхши ишлай оладиган мутахассислар сонини ошириш. Сўнгги йилларда бу йўналишда муайян ишлар бошлаб юборилди. Тегишли олий таълим муассаларида шарқ тилларини биладиган манбашунос матншунослар тайёрлайдиган кафедралар очилди ва уларда мутахассислар тайёрлаш ишлари олиб борилмоқда. Демак, яқин келажакда бу машаққатли ва шарафли соҳага ўзини бағишлайдиган фидоийлар етишиб чиқишига умид бор.
Ҳозирча эса бошқа бир муаммо бор. Бу шарқшунос манбашунос мутахассисларнинг машаққатли меҳнати туфайли нашрга тайёрланган манбаларнинг жуда кам нусхада чоп қилинаётганлиги масаласидир. Ўтган даврларда ЎзР ФА Шарқшунослик институтида нашрга тайёрланган араб, форс ва туркий тиллардаги манбаларнинг ҳар бири бор йўғи 100-150 нусхада чоп қилинди. Бунинг асосий сабаби мазкур нашрлар амалий грантлар доирасида амалга оширилгани боис грант маблағларидан кўпроқ нусхада чоп қилиш имконияти бўлмади. Натижада қўлёзма манбаларни нашрга тайёрлаб чоп этилган бўлса-да, бу нашрлар мутахассислар қўлига деярли етиб бормади.

Ҳозирда ЎзР ФА Шарқшунослик институти фаолияти давлат бюджетидан молиялаштириш тизимига ўтгани эса вазиятни яхши томонга ўзгартирмади. Эндиликда бўлимлар доирасида тайёрланган нашрларни институт ҳисобидан чоп қилиш ҳақида гап йўқ.

Демак мазкур соҳадаги муаммоларни ижобий ҳал қилиниши нафақат бу йўналишдаги илмий фаолият самарасини ошириш, балки охир оқибат қўлёзма манбаларни авайлаб асрашга ҳам хизмат қилиши билан ҳам аҳамиятлидир.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

[1]. Абу Жаъфар ал-Уструшаний. Кифоят аш-Шаъбий. Нашрга тайёрловчи ва изоҳлар муаллифлари сиёсий фанлар доктори, профессор Зоҳидулло Мунавваров ва тарих фанлари номзоди Муслим Атаев.-Тошкент. “Fan ziyosi”. 2021. 576 б.

[8] Абу Жаъфар ал-Уструшаний. Жомиъ аҳком ас-сиғор. (Араб тилида нашрга тайёрловчи Усмонхон Алимов, Муслим Атаев) – Т.: «Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси, 2013. – 696 б.; Абу Жаъфар ал-Уструшаний. Ал-Асъила вал-ажвиба. (Нашрга тайёрловчи Муслим Атаев) –Т.: “Мовароуннаҳр” нашриёти, 2017. – 376 б.

[9] Абу Жаъфар Уструшаний. Кифоят аш-Шаъбий [факсимиле]. (Нашрга тайёрлрвчи ва изоҳлар муаллифлари сиёсий фанлар доктори проф. Зоҳидулло Мунавваров ва тарих фанлари номзоди Муслим Атаев). – Тошкент: «Fan ziyosi»», 2021. – 576 б.

[2]. Абу Жаъфар ал-Уструшаний. Жомиъ аҳком ас-сиғор. (Араб тилида нашрга тайёрловчи Усмонхон Алимов, Муслим Атаев) – Т.: «Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси, 2013. – 696 б.
[3]. Абу Жаъфар ал-Уструшаний. Ал-Асъила вал-ажвиба. (Нашрга тайёрловчи Муслим Атаев) –Т.: “Мовароуннаҳр” нашриёти, 2017. – 376 б.
[4]. Бурҳонуддин ал-Марғиноний. Мухторот ан-Навозил. I-жилд. Таржимон ва нашрга тайёрловчила: О.Қориев, Ҳ. Аминов, М. Исмоилов, Б. Абдуллаев, Ў. Палванов. ЎзР ФА “Фан” нашриёти давлат корхонаси. 2019. 608 б.
[5]. Бурҳонуддин ал-Марғиноний. Ат-Тажнис ва-л-Мазид. I-жилд. Араб тилидан ўзбек тилига илмий-изоҳли таржима. Таржима муаллифлари: О.Қориев, Ҳ. Аминов, М. Исмоилов, Б. Тожибоев. “Очун” нашриёти.Тошкент- 2021. 615 б.
[6]. Бурҳонуддин ал-Марғиноний. Ҳидоя. Шарҳ бидоятил мубтади. I-жилд. Ўзбекча изоҳли-академик таржима. Таржима ва изоҳлар муаллифлари: Аъзамхон Қамбаров, Акмалжон Икромжонов, Илҳомжон Бекмирзаев. “Hilol nashr” нашриёти. Тошкент. 2020. 704б.
[7]. Бурҳонуддин ал-Марғиноний. Ал-Мажмуъ ал-Усмоний. Таржимон ва қиёсий-танқидий матнни нашрга тайёрловчилар: О.Қориев, Ҳ. Аминов. “Мовароуннаҳр” нашриёти. Тошкент. 2014. 230
[8]. Муминов А.К. Государственные и частные собрания арабографичных рукописей в Узбекистане. / “Ўзбекистондаги қўлёзма фондлари. Муҳофаза қилиш, каталоглаштириш ва мутахассисларни малакасини ошириш” мавзусидаги 2019 йилда Самарқандда бўлиб ўтган халқаро анжуман мақолалари тўплами. Истанбул. 2020.-Б9-37.
[9]. Нажм ад-дин Абу Ҳафс Умар б.Муҳаммад б. Аҳмад ан-Насафий. Матлаъ ан-Нужум ма мажмаъ ал-улум. Нашрга тайёрлаш, кириш ва кўрсаткичлар С. Муҳамадаминовники. “Тошкент ислом университети” нашриёт матбаа бирлашмаси, 2015.-896б.
[10]. Хожа Самандар Термизий. Дастур ал-мулук. Форс тилидан таржима, сўз боши ва изоҳлар муаллифи тарих фанлари доктори Маҳмуд Ҳасаний. Тошкент. “Наврўз” нашриёти. 2017. 428 б.
[11]. Ғуломов. С. “Араб алифбосида битилган қўлёзма асарлар ва тарихий ҳужжатлар сақланишини мониторинг мақсадида 2018-2019 йилларда Ўзбекистон Республикаси бўйича амалга оширилган экспедициялар натижалари: янги рақамлар ва баъзи муаммолар”. 2021 йил 16-19 ноябрь куни Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти, Австрия фанлар академияси Эроншунослик институти, Британия Форсийшунослик институти ҳамда Голландиянинг Лейден университетлари билан ҳамкорликда “Марказий Осиё Шарқ қўлёзма маданияти: қўлёзмалар маданий мерос ва тарихий манба” номи остида ўтказилган ҳалқаро илмий анжуманда қилинган маъруза.